SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal

(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

SHIVAJI
UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Editor

Prof. (Dr.) Ravindra Bhanage

Head of Department,

Political Science, Shivaji University,Kolhapur

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal

(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

भारतीय संघराज्यीय व्यवस्थेची पुर्नरचना व समकालीन समस्या

प्रा. सी. डी. राजपूत, महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय, मालेगाव जि. नाशिक

सारांश: शक्तीशाली केंद्र सरकार असलेल्या भारतीय संघराज्याची घडी विस्कटू लागली आहे. केंद्र व राज्य सरकारांचा परस्परांशी संघर्ष वाढू लागला आहे. पक्षीय राजकारणाच्या महत्वकांक्षेमुळे या संघर्षाची धार तिव्र होताना दिसत आहे. १९७० च्या दशकात मुक्तपणे राष्ट्रपती राजवटीचा केला गेलेला गैर वापर व आताच्या काळातील केंद्र व राज्य यांच्यात परस्परांना आव्हान देवून, कायदे विषयक मर्यादांचे उल्लंघन करून, घटनेची तत्वे पायदळी तुडवण्याचे राजकारण या सर्वांनी कळस गाठला आहे असे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही. केंद्र सरकारकडून घटनात्मक अधिकाराचा गैर वापर होत आहे अशी राज्यांकडून होत असलेली टिका अनाठायी ठरवणारी म्हणता येणार नाही तसेच घटकराज्य आपली मर्यादा ओलांडत आहेत ही केंद्र सरकारची तक्रारही अनाठाई आहे असे म्हणता येणार नाही. राज्य सरकार व केंद्र सरकारमध्ये कार्यरत राजकीय पक्षांच्या परस्पर विरोधी विचारधारेमुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेला मोठे आव्हान मिळत आहे. या सर्व पार्श्वभूमिवर भारतीय संघराज्यीय व्यवस्थेची पुर्नरचना करणे किंवा त्यात आवश्यकत्या सुधारणा करणे गरजेचे आहे. राज्यघटनेला अभिप्रेत असलेले संघराज्य निर्माण करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी आपली घटनात्मक जबाबदारी ओळखून आपल्या वर्तनात सुधारणा करण्यासाठी आवश्यकती पाऊले उचलली पाहिजेत.

प्रस्तावना: भारत हा केंद्रतत्वादी पध्दतीचे संघराज्य व्यवस्था असलेला देश आहे. त्यामुळेच भारतीय संघराज्याचे स्वरुप हे संघराज्य कमी व एकात्म राज्य जास्त दिसते. भारतीय घटनाकारांनी भारतात शक्तीशाली केंद्र सरकार असलेले संघराज्य व्यवस्थेची स्थापना केलेली दिसते. संघराज्य व्यवस्थेत घटकराज्य व केंद्र सरकार अशी दोन सरकारे एकाच वेळी देशात कार्यरत असतात. घटनेने कितीही स्पष्टपणे अधिकार विभागणी केलेली असली तरी केंद्र व राज्य असा संघर्ष अटळ ठरतो. तो विकोपाला जावू नये म्हणुन योग्य काळजी दोन्ही सरकारनी घेणे आवश्यक ठरते. ज्या पध्दतीने न्यायालयांनी 'राष्ट्रपती राजवट' या संघर्षाच्या मुद्यावर केंद्र व राज्य सरकारांत योग्य मध्यस्थी केली आहे त्याच पध्दतीने अन्य संघर्षाचे मुद्दे सोडवण्यासाठी कायम स्वरुपी नविन व्यवस्था उभारण्याची गरज वाटते. कारण तत्कालीन व्यवस्था नविन संघर्षाचे मुद्दे सोडवण्यास अपुरी पडत आहे. या धरतीवर भारतीय संघराज्याची पुर्नरचना करणे गरजेचे वाटते.

केंद्र व राज्य सरकार मधील संघर्षाचे मुद्दे:

1) **परस्पर विरोधी विचारसरणीची सरकारे राज्य व केंद्रात असणे:** केंद्र व राज्य सरकारांमधील संघर्ष होण्याचे हे सर्वात महत्वाचे कारण आहे. पक्षीय विचारसरणी भिन्न भिन्न असल्यास त्याचा परिणाम केंद्र व राज्य सरकारांच्या अनेक संबंधावर पडलेला दिसून येतो. उदा. केंद्र सरकार राज्याला आर्थिक मदत करताना पक्षपाती पणा करत असताना दिसते. आपल्याच पक्षाचे सरकार राज्यात सत्तेवर असल्यास त्यांना पुरेशी मदत दिली जाते तर विरोधी पक्ष सत्तेवर असताना पुरेशी मदत मिळेलच याची खात्री देता येत नाही. विचारसरणीच्या भिन्नतेमुळे अनेक राष्ट्रीय महत्वाच्या प्रश्नावर राज्यातील सरकारची धोरणे केंद्र सरकारशी मिळती जुळती असतीलच असे नाही. उदा. राष्ट्रीय नागरिकता विधेयकाला असलेला अनेक राज्यांचा विरोध. केंद्र सरकारचे काही कायदे काही राज्यांनी लागु करायचे नाहीत असे ठरविले आहे. यातुनच घटनात्मक पेच निर्माण होताना दिसत आहे. या प्रश्नावर दोन्ही सरकारांनी परस्पर सहमतीने, घटनेला अभिप्रेत असलेल्या मार्गाची योग्यती उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

2) **केंद्र व राज्यांतील आर्थिक संबंध:** केंद्र व राज्य सरकारमधील आर्थिक संबंध ही संघर्षाची बिजे पेरताना दिसून येतात. वित्त आयोग कराचे वाटप करत असला तरी अनेकदा त्यावर केंद्र सरकारचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. यामुळे राज्य सरकारांमध्ये नाराजी नाट्य रंगताना दिसते. केंद्राला उत्पन्नाचा जादा हिस्सा मिळतो तर राज्य

सरकारांना आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी धडपड करावी लागते. अनेक राज्यातून केंद्राला मिळणारा कर जास्त असतो परंतु राज्याला त्यातून योग्य वाटा मिळत नाही अशी तक्रार राज्य सरकारे करताना दिसतात. यातून केंद्र राज्य संबंध बिघडण्यास सुरुवात होते.

3) **राष्ट्रपती राजवट लावण्याचा केंद्राचा अधिकार:** राज्यघटना कलम ३५६ नुसार राष्ट्रपती एखाद्या राज्यातील सरकार घटनेनुसार चालत नाही असा अहवाल राज्यपालांनी दिल्याचे कारण दाखवून त्या राज्यात घटनात्मक आणीबाणीची घोषणा करु शकतात. अशा वेळी राज्यसरकार बरखास्त केले जाते व आणिबाणी संपल्यानंतर परत निवडणूका घेतल्या जातात. याचा गैरवापर लोकनियुक्त सरकारे बरखास्त करण्यासाठी भारतात अनेक वेळा केला गेला आहे. त्याचा विपरीत परिणाम संघराज्यीय व्यवस्थेवर पहायला मिळतो.

4) **राष्ट्रपती नियुक्त राज्यपालांची राज्यातील भूमिका:** राज्यपालांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात. राज्यपाल हे राज्याचे कार्यकारी प्रमुख असतात. त्यांच्या भूमिकेचा मोठा परिणाम केंद्र राज्य संबंधावर दिसून येतो. अनेक वेळा राज्यपालांवर राजकीय पक्षांकडून पक्षपातीपणाचा आरोप केला जातो. उदा. राजधानी दिल्लीतील केजरीवाल सरकारचा राज्यपालांशी झालेला संघर्ष.

5) **नैसर्गीक साधन संपत्तीचे वाटपा बाबतचा संघर्ष:** नैसर्गीक साधन संपत्तीचे वाटप देशाच्या पातळीवर योग्य पध्दतीने कशा रितीने होईल याची खबरदारी केंद्र सरकारने घ्यायला हवी. नद्यांच्या पाणी वाटपाचा वाद अनेक राज्यांतील परस्पर संबंध बिगडवण्यास कारणीभूत ठरत आहे. राज्या राज्यातील सिमावाद उत्तोरोत्तर आक्रमक स्वरुप धारण करत असताना दिसत आहे. अशा परिस्थीतीत भारतीय संघराज्य व्यवस्थेची पुर्नरचाना अवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

1) भारताच्या संघराज्यीय व्यवस्थेला आज तडे जात आहेत.
2) भारतात येणाऱ्या काळात केंद्र व राज्य संघर्ष आणखी विकोपाला जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
3) पक्षीय राजकारण देशाच्या संघराज्य व्यवस्थेला मारक ठरत आहे.
4) राज्यघटनेतील तत्वांचा योग्य अर्थ समजून न घेता केंद्र व राज्य सरकारे त्याचा अर्थ आपआपल्या सोईनुसार घेताना दिसतात.

उपाय योजना:

1) न्यायालयाने केंद्र व राज्य सरकारे घटनात्मक मर्यादेचे योग्य पालन करतील यासाठी कडक उपाय योजना करावी.
2) बदलत्या परिस्थीतीनुसार केंद्र राज्य संबंध निकोप रहावेत यासाठी घटनात्मक तरतूदी करण्यासाठी एका आयोगाची स्थापना करावी.
3) राजकीय पक्षाच्या नेतृत्वांनी विविध प्रश्नावर जनतेच्या भावनांचा आदर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1) भारतीय शासन आणि राजकारण – भा. ल. भोळे
2) इंडियन पॉलिटी – एम. लक्ष्मीकांत
3) भारतीय संविधान समीक्षा एवं चुनैतियाँ – डॉ. पुजा नायक
4) टापली संसद – सुभाष कश्यप
5) वू द पिपल – नाना पालखीवाला
6) लोकशाहीचे चर्चा विश्व – यशवंत सुमन